

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARINA
DÖVLƏT DƏSTƏYİ AGENTLİYİ

MİRAS
Mədəni İrsin Üyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

mədəni irs ustad məktəbi

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ

BAKİ - 2025

Kitabın məzmunu “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Xəlilli, Fariz. (Hazırlayan). (2025). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. Bakı: AFPoliqrAF.

16-25 iyul 2025-ci il tarixlərində “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi ilk dərslərinə başlamışdır. Dərslər müxtəlif mədəni irs mövzularında olub, Azərbaycan, Türkiyə, İtaliya irs mütəxəssisləri tərəfindən aparılmışdır. Təlimçilərin mühazirələri tədris vəsaiti şəklində nəşrə hazırlanmışdır.

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev
Rəyçilər: Prof.Dr. Kübra Əliyeva
Prof.Dr. Şikar Qasimov

Tərcümə: Fariz Xəlilli
Dizayn: İntiqam Məhəmmədli
Koordinator: Məleykə Hüseynova
Fotolar: Nicat Nağızadə, Fariz Xəlilli, Elmira Abbasova, Fidan Xəlilli, Fərid Xəlilli

ISBN: 978-9952-8561-2-5

© “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, 2025

MÜNDƏRİCAT

Prof.Dr. Qafar Cəbiyev - MƏDƏNİ İRS USTAD MƏKTƏBİ KURSUNA GİRİŞ VƏ YA MƏDƏNİ İRSİN TƏDQIQI, QORUNMASI VƏ TƏŞVİQİ İSTİQAMƏTİNDƏ PRIORİTETLƏR: ƏNƏNƏVİ YANAŞMALAR VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR.....	6
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1006	
Prof.Dr. Luici Skrinzi - ZƏRGƏRPALAN HAMAMI: BEYNƏLXALQ TƏDQIQAT VƏ KONSERVASIYA MİSSİYASI.....	18
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1018	
Dr. Fariz Xəlilli - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİNDƏ ARXEOLoji TƏDQIQATLAR	25
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1025	
Məleykə Hüseynova - MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI SAHƏSİNDƏ MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏNZİMETMƏ	43
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1043	
Dos.Dr. Günel Seyidəhmədli - AZƏRBAYCANIN TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUQLARI.....	65
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1065	
Prof.Dr. Şikar Qasımov - AZƏRBAYCANIN QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSİ VƏ ONUN YUNESKO-DAKI YERİ.....	87
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1087	
Dos.Dr. Pərvin Ahançı - TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI	103
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1103	
Dos.Dr. Həbibə Əliyeva - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİ ÜZƏRİNDƏKİ EPIQRAFİK TƏDQIQATLAR	129
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1129	
Dr. Şəhla Xəlilli - DÜNYA YADDAŞI: ƏLYAZMA İRSİ	142
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1142	
Dr. Nəzmin Cəfərova - MUZEYLƏR MƏDƏNİ İRSİN KEŞİYİNDƏ.....	154
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1154	
Gülşən Hüseynova - FÖVQƏLADƏ HALLAR ZAMANI MƏDƏNİ İRSİN MÜHAFİZƏSİ.....	185
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1185	
Arzu Həsənlı - MƏDƏNİ İRSİN SOSİALLAŞMASI VƏ ONUN CƏMİYYƏT ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ.....	205
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1205	
Aidə Məlikova - MƏDƏNİ İRS TURİZMİ	211
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1211	
Prof.Dr. Zəhidə Məmmədova, Dos.Dr. Məhəmməd Nurməmmədov - MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPASI VƏ KONSERVASIYASI.....	224
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1224	
Cəlaləddin Küçük, Nədirə Mınə Yar - BƏRPA VƏ KONSERVASIYADA MATERİALLAR.....	246
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1246	
Əfqan Quliyev - BƏRPA LAYİHƏLƏRİNİN HAZIRLANMASI VƏ UĞURLU TƏCRÜBƏLƏR.....	259
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1259	
Prof.Dr. Qafar Cəbiyev, Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Elmira Abbasova - Bakı şəhəri Yasamal rayonu Həmidəğa Hüseynzadə küçəsində yerləşən Hamam binası daxilində və ətrafında konservasiya və təmizləmə işləri çərçivəsində aparılan arxeoloji tədqiqatların HESABATI.....	263
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1248	

TARIXİ-MƏDƏNİ İRSİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI

Pərvin Ahənci

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SOCAR Bakı Ali Neft Məktəbi,

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

<https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1103>

Giriş. Tarixi-mədəni irs dedikdə, yalnız keçmişdən qalan abidələr, tikililər və maddi qalıqlar nəzərdə tutulmur. Bu anlayış xalqın kimliyini, mənəvi dünyasını, yaddaşını və tarixi varlığını formalaşdıran bütün dəyərlər toplusunu əhatə edir. Bu irs, eyni zamanda bir xalqın yaddaşı, kimliyi və keçmişə bağlılığını simvolizə edən mənəvi xəzinədir. O, tarixlə gələcək arasında körpü rolunu oynayır və bir millətin tarixi yaddaşını nəsildən-nəslə ötürməkdə əvəzolunmaz vasitədir. Mədəni irs həm maddi, həm də qeyri-maddi komponentlərdən ibarətdir və bu komponentlər birlikdə tarixi varlığını formalaşdıran bütün dəyərlər toplusunu əhatə edir.

Maddi mədəni irsə aid nümunələr konkret və fiziki formada mövcuddur. Azərbaycan kontekstində bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Qala və istehkamlar: İçərişəhər, Qız qalası, Əlincə, Mərdəkan, Şuşa, Əskəran və s.;
- Dini abidələr: Şamaxı Cümə məscidi, Gəncə imamzadəsi, Alban məbədləri və s.;
- Tarixi yaşayış məkanları: Lahıc, Şəki Xan Sarayı, Şuşa memarlıq kompleksi və s.;
- Qəbiristanlıqlar, türbələr və daş kitabələr: Qarabağ, Qax və Ordubad ərazilərindəki türbələr və s.;
- Ənənəvi sənətkarlıq məhsulları: xalçaçılıq, zərgərlik, dəmirçilik, misgərlik, oymaçılıq, duluşçuluq, toxuculuq (palaz, kilim, əba, çarıq və s.) nümunələri.

Qeyri-maddi mədəni irs xalqın şifahi yaradıcılığı, inancları, mərasimləri, musiqisi və həyat tərzini əhatə edir. Azərbaycanın qeyri-maddi irsi UNESCO-nun siyahılarına da daxil edilmişdir:

- Muğam sənəti;
- Kələğayı ənənəsi;
- Novruz bayramı mərasimləri;
- Aşıq sənəti;
- Xalça toxuma sənətinin şifahi bilik sistemi;
- Nağıllar, əfsanələr, tapmacalar, miflər və s.

Bu nümunələr xalqın ruhunu yaşadan, nəsildən-nəslə ötürülən mənəvi yaddaş sistemidir.

Azərbaycan tarixən müxtəlif sivilizasiyaların, dinlərin və etnosların kəsişdiyi bir coğrafiyada yerləşdiyindən, ölkənin mədəni irsi həm çoxlaylı, həm də unikal xarakter daşıyır. Bu səbəbdən mədəni irs millətin yaddaş daşıyıcısı, milli kimliyin, suverenliyin və tarixi varlığın əsas simvolu kimi çıxış edir, həmçinin Qarabağ və Zəngəzur kimi strateji regionlarda etnik və mədəni mənsubiyyətin tarixi sübut bazasını təşkil edir.

Qarabağ, münəfiqə və işğal dövründə məqsədli şəkildə məhv edilən, dəyişdirilən və ya mənim-sənilən tarixi-mədəni obyektlər vasitəsilə etnik və mədəni kimliyə qarşı yönəlmiş siyasətin əsas hədəflərindən birinə çevrilmişdir. Bu proses urbisid, mədəni etnosid və kulturotsid siyasətinin ən bariz nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Etnosid (Ethnocide) - “ethnos” (etnos) və “-cide” (öldürmək) sözlərindən; bir xalqın və ya etnik qrupun dil, din, adət-ənənə, tarixi yaddaş və simvolik məkanlar kimi mədəni dəyərlərinin sistemli şəkildə məhv edilməsini ifadə edir. Termin 1940-cı illərdən başlayaraq alimlər tərəfindən işlədilmişdir. “Ethnocide” termini ilk dəfə hüquqşünas və soyqırım anlayışının müəllifi Rafael Lemkin tərəfindən “Axis Rule in Occupied Europe” əsərində işlədilmişdir. O soyqırım (“genocide”) konsepsiyasını açıqlayarkən etnosid (“ethnocide”) terminini mədəniyyətin məhv edilməsi mənasında sinonim kimi istifadə etmişdi. R.Lemkinə görə, etnosid - bir xalqın dilinin, dininin, mədəniyyətinin və sosial institutlarının məhv edilməsi prosesidir, fiziki məhv etmədən fərqli olaraq, mədəniyyətin hədəfə alınmasıdır (Lemkin, 1944: 79). R.Lemkin burada etnosidi mədəniyyətin, kollektiv kimliyin və sosial strukturların sistemli şəkildə aradan qaldırılması kimi təsvir edir.

Sonralar etnosid termini antropoloq və sosioloqlar tərəfindən daha geniş işlədilməyə başlamışdır. 1950-ci illərdə fransız antropoloqu Claude Lévi-Strauss bu anlayışı daha dərinlən işləyərək, etnosidi “bir xalqın öz mədəniyyətini yaşatmaq imkanından məhrum edilməsi” kimi təsvir etmişdir (Lévi-Strauss, 1951: 27–28). Onun fikrincə, bu proses fiziki məhvdən fərqli olaraq, daha çox sosial strukturların, ənənələrin və kollektiv yaddaşın planlı şəkildə aradan qaldırılması ilə həyata keçirilir.

Meksikalı sosioloq Rodolfo Stavenhagen isə 1990-cı ildə nəşr olunan “The Ethnic Question: Conflicts, Development, and Human Rights” adlı əsərində və “Ethnodevelopment: A Neglected Dimension in Development Thinking” məqaləsində etnosidi müasir etnik münaqişələrin və inkişaf siyasətlərinin mərkəzi problemi kimi təqdim edir. O, etnosidi yalnız zorakı assimilyasiya aktı kimi deyil, həm də iqtisadi, sosial və siyasi siyasətlərin nəticəsi kimi izah edir. (Stavenhagen, 1990a: 7–15; Stavenhagen, 1990 b: 12–20). R.Stavenhagen bu çərçivədə “ethnodevelopment” konsepsiyasını irəli sürərək, etnosidin qarşısını almağın yeganə yolunun mədəni müxtəlifliyin qorunması və inkişafı olduğunu vurğulayır.

Soyqırımı və etnosid anlayışları arasındakı əsas fərqi Bartolomé Clavero aydın şəkildə ifadə edir: “Genocide kills people, while ethnocide kills social cultures through the killing of individual souls” (Clavero, 2008: 53). Bu fikir göstərir ki, soyqırımı fiziki olaraq insanları məhv etməyi, etnosid isə sosial-mədəni strukturların və kollektiv kimliyin sistemli şəkildə aradan qaldırılmasını hədəfləyir.

Kulturotsid (Culturicide) - “culture” (mədəniyyət) və “-cide” (öldürmək) sözlərindən; mədəni soyqırım – bir xalqın tarixi-mədəni irsinin (incəsənət, memarlıq, təhsil, dini obyektlər və s.), yaddaş məkanlarının və simvolik identikliyinə məqsədli şəkildə dəyişdirilməsi, dağıdılması, məhv edilməsidir. Bu cür davranış beynəlxalq humanitar hüquqa əsasən mədəni hüquqların pozulması kimi qiymətləndirilir (Bevan, 2006).

Urbisid (Urbicide) - “urban” (şəhər) və “-cide” (öldürmək) sözlərinin birləşməsindən yaranan bu termin, şəhərlərin və şəhər infrastrukturunun məqsədli şəkildə məhv edilməsini ifadə edir (Coward, 2009: 468–481.; Berman, 1996: 172–192). Urbisid, xüsusilə münaqişə və işğal şəraitində aparılan mədəni və fiziki dağıntıların bir forması kimi qəbul olunur. Bu fenomen bütün işğal olunmuş şəhərlərdə müşahidə olunsada, Ağdamda baş verən dağıntılar urbisidin ən bariz və simvolik nümunəsidir. Şəhərin tamamilə viran qoyulması, yaşayış məkanlarının və ictimai infrastrukturların sistemli şəkildə dağıdılması Ağdamı “ruhlar şəhəri”nə çevirmiş və bu məkan mədəniyyətin və şəhər həyatının məhvinə dair global dünyada xüsusi yer tutur. Bu barədə ətraflı məlumat Qarabağ Dıçəliş Fondunun saytında yerləşdirilib (Bogdanović, 1993).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 iyun 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılmış Qarabağ Dıçəliş Fondu, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa, yenidənqurma və sosial-iqtisadi inkişaf layihələrinə dəstək göstərmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. Fondun mühüm təşəbbüslərindən biri “Qarabağda Urbisid Platforması” (<https://qdf.gov.az/>).

Bu platforma şəhərlərin məqsədli şəkildə dağıdılmasını, mədəni və tarixi irsin məhvinə sənədləşdirməklə beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq və gələcək nəsillər üçün yaddaş bankı yaratmaq məqsədini daşıyır (Qarabağ Dıçəliş Fondu, 2021). Bu platformanın məqsədi şəhərlərin məqsədli şəkildə dağıdılmasını, mədəni və tarixi irsin məhvinə faktoloji bazalar, foto, video və 3D sənədləşdirmə vasitəsilə beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq və gələcək nəsillər üçün yaddaş bankı yaratmaqdır.

Qarabağda 30 ilə yaxın davam edən işğal dövründə bu siyasətin izləri xüsusilə Şuşa, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam, Füzuli, Qubadlı, Laçın, Xocalı və Kəlbəcər kimi strateji əhəmiyyətli şəhərlərdə aydın şəkildə müşahidə olunur. Dağıntılar yalnız fiziki məkanların yox edilməsi ilə məhdudlaşmayıb, həm də milli kimliyin daşıyıcıları olan mədəniyyət abidələrinin, dini məbədlərin və tarixi memarlıq nümunələrinin sistemli şəkildə məhv edilməsinə yönəlib. Ağdamın demək olar ki, tamamilə yerlə-yeksan edilməsi ona “Qafqazın Xirosıması” adı qazandırmışdır.

Qarabağda Urbisid Platformasının məqsədləri işğal dövründə aparılmış dağıntıların, məqsədli vandalizmin və mənimsəmə hallarının faktoloji bazasını yaratmaq, ş.hər məkanlarında həyata keçirilmiş dəyişikliklərin foto, video və 3D modellərlə sənədləşdirilməsindən ibarətdir. Platforma həmçinin Qarabağın tarixi-mədəni irsinin məhvinə beynəlxalq təşkilatların gündəminə çıxarmağı və bu məlumatların elmi, hüquqi və maarifləndirici məqsədlərlə tədqiqatçılar, media və ictimaiyyət tərəfindən istifadəsini təmin etməyi hədəfləyir.

Qarabağda urbisid nümunələri kimi bütün işğal edilmiş ərazilər təmsil edilmişdi. Misal üçün, Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı və memarlıq incisi olan bu şəhər işğal illərində dağıntıların, mədəni abidələrin təhqirinin və mənimsənilməsinin əsas hədəflərindən biri olmuşdur. Zəngilan, Füzuli, Xocalı, Cəbrayıl və s. – mədəni irs nümunələrinin dağıdılması və yaşayış infrastrukturunun məhv edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Qarabağın hər bir şəhəri, kəndi, qəsəbəsi və məhəlləsi memarlıq, adət və ənənələri də daxil olmaqla bir çox cəhətdən unikaldir. Bu isə, hər bir icmanın öz tarixi və “kollektiv imici” olduğunu təsdiqləyir. Məhz məhəllə formatında yaşayıb fəaliyyət göstərmiş əhalinin şüur və davranışında möhkəm qohumluq bağlılığı, doğmalığ, mehribançılıq, qayğıkeşlik, təəssübkeşlik, xeyir-şərdə kömək əli uzadılması kimi mənəvi dəyərləri sistemini formalaşdırmışdı. (Ahənci, 2022: 233). Məkan və yaddaş arasındakı qarşılıqlı əlaqə kollektiv kimliyin formalaşmasında və tarixi-mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynayır. Yer adları, abidələr, qəbiristanlıqlar, qalalar, digər maddi-mədəni nümunələr yalnız fiziki obyektlər deyil, həm də ictimai yaddaşın daşıyıcılarıdır.

Burada təqdim etdiyim “Qarabağ: məkan və kollektiv yaddaş xəritəsi”, “Məkan və kollektiv yaddaşın Qarabağ kontekstində qarşılıqlı əlaqəsi” diaqramı fiziki məkan elementlərini (şəhərlər, kəndlər, dini və mədəni abidələr, qəbiristanlıqlar, təbii landşaftlar), kollektiv yaddaşın müxtəlif təbəqələrini (məcburi köçkünlük təcrübəsi, travmatik xatirələr, ailə və icma hekayələri, toponim yaddaşı) və bu iki sahəni birləşdirən qarşılıqlı təsir faktorlarını (tarixi hadisələr, münaqişə və işğal siyasəti, bərpa və yenidənqurma prosesləri, rəqəmsallaşdırma təşəbbüsləri) əks etdirir. Beləliklə, xəritə və diaqram birlikdə Qarabağ məkanının maddi (abidələr, yaşayış məntəqələri, təbii landşaft), simvolik (tarixi hadisələr, kollektiv xatirələr, miflər) və sosial-mənəvi (icma yaddaşı, məhəllə yaddaşı, mədəni identiklik) qatlarını bir araya gətirərək yaddaşla məkan arasındakı qarşılıqlı əlaqəni vizuallaşdırır.

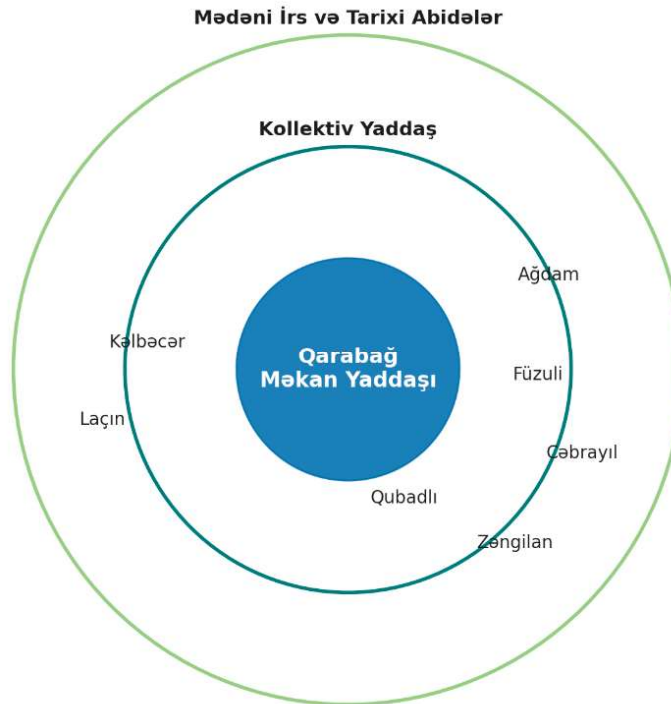
Pierre Nora-nın “lieux de mémoire” – “yaddaş məkanları” konsepsiyasına əsasən, bu məkanlar keçmişlə bu gün arasında simvolik körpü rolunu oynayır və milli kimliyin davamlılığını təmin edir. Yaddaşın öz tarixi məkandan qoparılması, məsələn, məcburi köçürülmə, işğal və ya məkanın vandalizm nəticəsində məhv edilməsi, kollektiv kimliyin zəifləməsinə, tarixi varisliyin qırılmasına gətirib çıxarır (Nora, 1989: 7-12). Qarabağ bölgəsində mədəni irs nümunələrinin coğrafi yerləşməsi tarixi proseslərin izlərini daşıyır. İşğal dövründə (1990-cı illərin əvvəllərindən 2020-ci ilədək) abidələrin, dini məkanların və yaşayış yerlərinin məqsədli şəkildə dağıdılması yalnız fiziki məhv deyil, həm də etnosid, kulturosid və urbisid siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir (Bevan, 2006; Mazower, 2012). Bu proses məkana bağlı kollektiv yaddaşın qırılmasına və mədəni mənzərənin köklü şəkildə dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Sosial antropologiyada “məkanın yaddaşı” (memory of place) anlayışı insan icmalarının kimlik quruluşunda həlledici rol oynayır (Halbwachs, 1992: 122-145). Tarixi məkanından qoparılmış yaddaş, sanki köklərindən ayrılmış bir ağac kimidir – yaşasa da, gücünü və dayanıqlılığını itirir. Qarabağ və Azərbaycanın digər bölgələrində mədəni irs yalnız fiziki abidələrdən, tarixi məkanlardan ibarət deyil; o, həm də həmin torpağın üzərində formalaşmış kollektiv kimliyin, nəsil-dən-nəslə ötürülən hekayələrin, əfsanələrin, nağılların, dini və mədəni ənənələrin yaddaşdır. Bu yaddaş öz tarixi-coğrafi mühitindən qoparıldıqda, tarixi varislik zənciri qırılır. Bu səbəbdən mədəni irsin qorunması təkcə konstruksiyaları bərpa etmək deyil, həm də həmin məkanla bağlı yaddaşın, mənəvi dəyərlərin və kimlik hissəsinin dirçəldilməsi deməkdir.

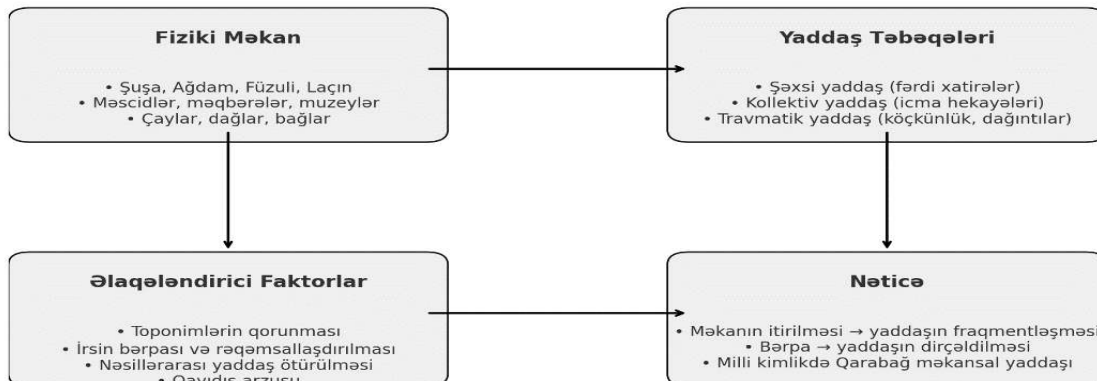
Bu gün azad edilmiş Qarabağda aparılan bərpa işləri yalnız fiziki abidələrin yenidən qurulması deyil, həm də kollektiv yaddaşın coğrafi məkanla bağlarının bərpasıdır. Hər bir bərpa olunan abidə, hər bir təmizlənmiş qəbiristanlıq, hər bir qorunan ziyarət yeri xalqımızın tarixə və məkanla qaydıışının simvoludur.

Mədəni irsin coğrafi bağlılığı həm yerli əhali üçün mənəvi dəyər, həm də beynəlxalq hüquq müstəvisində sübut elementi kimi əhəmiyyət daşıyır. UNESCO (2015) və ICOMOS (2003) sənədlərində qeyd olunduğu kimi, irsin qorunması üçün onun dəqiq xəritələşdirilməsi, sənədləşdirilməsi və rəqəmsal mühitdə arxivləşdirilməsi vacibdir. Qarabağ bölgəsində aparılan rəqəmsal sənədləşdirmə işləri yalnız bərpa prosesinin əsası deyil, həm də kollektiv yaddaşın bərpası və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün mühüm vasitədir.

Qarabağ Məkan və Kollektiv Yaddaş Xəritəsi

Məkan və Kollektiv Yaddaşın Qarabağ Kontekstində Qarşılıqlı Əlaqəsi

Qarabağ bölgəsində dağıdılmış, talan edilmiş tarixi-mədəni abidələrin yenidən sənədləşdirilməsi yalnız elmi araşdırma və mədəni irsin qorunması baxımından deyil, həm də milli kimliyin bərpası və beynəlxalq hüquq müstəvisində sübutların toplanması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu fəaliyyət, kollektiv yaddaşın rəqəmsal müstəvidə dirçəldilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi deməkdir. Bununla yanaşı, silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin qorunmasına dair beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə də xidmət edir.

Müasir dövrdə mədəni irsin qorunmasında qarşıya çıxan əsas yeni vəzifələrdən biri də məhz rəqəmsallaşdırmaqdır. Bu yanaşma irsin yalnız fiziki mühafizəsini deyil, həm də onun hərtərəfli sənədləşdirilməsini, ictimaiyyətə təqdim edilməsini, tədqiqatçılar üçün açıq elmi resurslar yaradılmasını nəzərdə tutur.

1954-cü il Haaqa Konvensiyası (“Silahlı münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında”) və onun 1999-cu il İkinci Protokolu mədəni dəyərlərin sənədləşdirilməsi və qorunmasını dövlətlər üçün beynəlxalq öhdəlik kimi təsbit edir (UNESCO, 1954/1999). Bu çərçivəyə uyğun olaraq, UNESCO-nun “Təhlükə altında olan dünya irsi” konsepsiyası mədəni irsin təhlükə altında olduğu hallarda təcili sənədləşdirilmə və qoruma tədbirlərinin həyata keçirilməsini tövsiyə edir (UNESCO, d.y.).

Xüsusilə münaqişə yaşamış bölgələrdə – məsələn, Qarabağ kimi uzun illər işğal altında qalmış və mədəni irsi məqsədli şəkildə məhv edilmiş ərazilərdə rəqəmsallaşdırma həm elmi, həm də mənəvi vəzifə kimi gündəmdədir.

Rəqəmsal yaddaş mühiti nədir?

Rəqəmsal yaddaş mühiti – tarix, mədəniyyət və məkan yaddaşının rəqəmsal texnologiyalarla (foto, video, 3D modelləşdirmə, geoinformasiya sistemləri (GIS), aerofoto çəkilişlər və virtual reallıq təqdimatları) sənədləşdirilməsidir. Məsələn: Qarabağda işğal zamanı məqsədli şəkildə dağıdılmış memarlıq abidələrinin 3D modelləri və interaktiv xəritələri bu yanaşmanın ən konkret nümunələrindəndir.

ICOMOS-un 1964-cü il Venesiya Xartiyasına isə sənədləşdirməni irsin qorunmasının mühüm hissəsi kimi qəbul edir (ICOMOS, 1964). Daha sonra, 2017-ci ildə qəbul edilmiş “Abidələrin, bina komplekslərinin və ərazilərin sənədləşdirilməsi prinsipləri” sənədində mədəni irs obyektlərinin dəqiq və obyektiv rəqəmsal qeydlərinin aparılması həm elmi tədqiqat, həm də hüquqi mübahisələr üçün zəruri hesab edilir (ICOMOS, 2017).

Bu prosesdə etik prinsiplər - obyektivlik, mənbələrin dəqiqliyi, manipulyasiyadan uzaq durmaq və yerli icmaların iştirakını təmin etmək - əsas şərtlərdir. Beləliklə, rəqəmsal yaddaş mühitinin düzgün qurulması həm mədəni irsə qarşı yönəlmiş etnosid, kulturosid və urbisid siyasətinə qarşı beynəlxalq miqyasda hüquqi-sübut bazasının yaradılmasına, həm də kollektiv yaddaşın rəqəmsal müstəvidə dirçəldilərək arxivləşdirilməsinə xidmət edir. Xüsusilə Qarabağ kimi uzunmüddətli işğal nəticəsində mədəni irsi məqsədli şəkildə məhv edilmiş münaqişə bölgələrində rəqəmsallaşdırma həm elmi, həm də mənəvi vəzifə kimi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Mühazirənin bu hissəsində əvvəlcə rəqəmsallaşdırma anlayışının beynəlxalq kontekstdə inkişafını və UNESCO, ICOMOS kimi qurumların qəbul etdiyi əsas prinsipləri nəzərdən keçirəcəyik. Ardınca Qarabağda həyata keçirilmiş real layihələrə — xüsusilə tərəfimizdən yaradılmış “Qarabağ

tarixi-mədəni abidələrinin Məlumat Bankı”na istinad edərək, Qarabağ təcrübəsini təhlil edəcəyik.

Rəqəmsallaşdırma – müasir yanaşmalar. Rəqəmsallaşdırma (digitization) – fiziki və ya şifahi formatda mövcud olan bir obyektin, sənədin və ya abidənin rəqəmsal formaya çevrilməsi prosesidir. Bu proses yalnız texniki deyil, həm də metodoloji və etik çərçivəyə sahibdir. Mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması dedikdə isə biz, bu irsin sənədləşdirilməsi, kateqoriyalara ayrılması, 3D modelləşdirilməsi, arxivləşdirilməsi və ictimaiyyətə açıq şəkildə təqdim edilməsini nəzərdə tuturuq.

Tarixi-mədəni bidələr fiziki məhv olunsə belə rəqəmsal formada yaddaşda yaşamağa davam edə bilər. Bu, xüsusilə müharibə, işğal, təbii fəlakət və vandalizm hallarında son dərəcə önəmlidir.

Rəqəmsallaşdırma nə üçün vacibdir?

Tarixi-mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması, sadəcə sənədləşdirmə prosesi deyil, tarixin qorunması, yaddaşın ötürülməsi və hüquqların müdafiəsi üçün strateji vasitədir. Bu prosesin vacibliyini bir sıra əsas səbəblərlə izah etmək olar:

1. Dağıntı və məhv edilmə riskinə qarşı dayanıqlıq - Müharibələr, təbii fəlakətlər, işğal və vandalizm nəticəsində mədəni irs fiziki olaraq məhv ola bilər. Rəqəmsallaşdırılmış formalar isə bu abidələrin virtual yaşamasını və gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin edir.

2. Kollektiv yaddaşın qorunması və paylaşılması - Rəqəmsallaşdırılmış irs şəxsi və ictimai yaddaşın arxivləşdirilməsi və geniş auditoriyalara çatdırılması üçün əlverişli vasitədir. Xüsusilə məcburi köçkün və qaçqınların yaddaşında qalmış abidələrin rəqəmsal rekonstruksiyası bu yaddaşın unudulmasının qarşısını alır.

3. Təhsil və elmi tədqiqatlarda istifadəsi üçün açıq resurs yaratmaq - Rəqəmsallaşdırılmış abidələr və məkanlar istifadəçilər (tədqiqatçılar, tələbələr və müəllimlər, müxtəlif strukturlar) üçün vizual, interaktiv və elmi cəhətdən əsaslandırılmış baza yaradır. Bu, həm də Qarabağ irsinin müasir tədrisə inteqrasiyası üçün imkanlar açır.

4. Beynəlxalq hüquqi mübarizə üçün sübut bazası - Rəqəmsal materiallar – fotolar, 3D modellər, interaktiv xəritələr – mədəni soyqırım və irs vandalizmi hallarının sənədləşdirilməsi və beynəlxalq təşkilatlara təqdim edilməsi üçün hüquqi sübut funksiyası daşıyır.

5. Qarabağ kimi post-münaqişə bölgələrində mədəni reabilitasiya vasitəsi - İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə dağıdılmış abidələrin rəqəmsallaşdırılması, onların bərpa planlarının hazırlanmasına, ictimai yaddaşın yenidən qurulmasına (rekonstruksiyasına) və qayıdışın mənəvi əsaslandırılmasına xidmət edir.

6. Qlobal tanınma və mədəni diplomatiya - Rəqəmsallaşdırma vasitəsilə Qarabağ abidələri UNESCO, Google Arts & Culture və digər beynəlxalq platformalarda təqdim edilə bilər. Bu, mədəniyyətimizin dünyaya tanınması və milli imicimizin gücləndirilməsi üçün önəmlidir.

Beləliklə, rəqəmsallaşdırma – keçmişə məsuliyyət, gələcəyə investisiya və bu gün üçün ədalət alətidir.

Tarixi-mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması bu gün beynəlxalq səviyyədə elmi, etik və hüquqi çərçivədə həyata keçirilən prioritet sahələrdən biridir. Bu istiqamətdə UNESCO və onun tərəfdaşı olan ICOMOS aparıcı rol oynayır.

UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization - Birləşmiş Millətlər təşkilatının təhsil, elm və mədəniyyət üzrə təşkilatı) 1945-ci ildə yaradılıb və mədəni irsin qorunması, təhsilin inkişafı, elmi əməkdaşlıq və informasiya azadlığı sahələrində global səviyyədə fəaliyyət göstərir. Dünya İrsi Siyahısı (World Heritage List) və Dünyanın Yaddaşı (Memory of the World) proqramları vasitəsilə maddi və qeyri-maddi mədəni irsin qorunması və tanınması üçün əsas beynəlxalq platforma rolunu oynayır.

ICOMOS (International Council on Monuments and Sites - Abidə və tarixi yerlər üzrə Beynəlxalq Şura) – UNESCO-nun tərəfdaşı olan və 1965-ci ildə yaradılmış müstəqil qeyri-hökumət təşkilatıdır. Onun əsas vəzifəsi mədəni irs obyektlərinin elmi əsaslarla qorunması və bərpası üzrə standartların müəyyənləşdirilməsidir. UNESCO-nun Dünya İrsi Komitəsinə texniki məsləhətlər təqdim edən əsas qurumlardan biridir. Tarixi-mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı bir sıra beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir. Bu sənədlərdə bir sıra vacib prinsiplər vurğulanır:

- Etik prinsip: rəqəmsallaşdırma zamanı abidənin orijinallığı və tarixi konteksti qorunmalı, manipulyasiyalardan çəkinilməlidir.
- Hüquqi status: rəqəmsallaşdırılmış obyektlər də “qeyri-maddi mədəni irs” sayılır və hüquqi müdafiəyə layiqdir.
- Dayanıqlılıq yanaşması: BMT-nin 2021-ci il “Culture and Sustainable Development” - “Mədəniyyət və Dayanıqlı İnkişaf” proqramında rəqəmsallaşdırma dayanıqlı mədəniyyət siyasətinin əsas sütunu kimi təqdim olunur.
- “Mədəniyyət və Dayanıqlı İnkişaf” ifadəsi BMT və UNESCO sənədlərində mədəniyyətin sosial, iqtisadi və ekoloji davamlılığın ayrılmaz hissəsi kimi təqdim olunduğu yanaşmanı vurğulayır.

Bu çərçivələr Qarabağ kontekstində də həm etik məsuliyyət, həm də hüquqi-siyasi imkanlar yaradır. Rəqəmsallaşdırılmış abidələr yalnız elmi resurs deyil, həm də haqqın və tarixin rəqəmsal yaddaşda bərpasıdır.

Müasir dövrdə tarixi-mədəni irsin rəqəmsallaşdırılmasında istifadə edilən əsas texnologiyalar:

- Fotogrammetriya: Çoxsaylı fotoların analizi ilə obyektin üçölçülü modelinin hazırlanması.
- 3D skanerlər: Yüksək dəqiqliklə fiziki obyektin skan edilməsi və rəqəmsal modelə çevrilməsi.
- Dronlarla çekiliş: Ərazinin havadan çekilməsi ilə landşaftın və abidələrin koordinatlaşdırılmış xəritələnməsi.
- GIS sistemləri (Geographic Information Systems - Coğrafi İnformasiya Sistemləri) abidələrin xəritədə yerləşdirilməsi, kateqoriyalasdırılması və dinamik izlənməsi üçün istifadə edilir.

Bu texnologiyalar təkcə sənədləşdirmə deyil, həm də irsin konservasiyası, təmiri və bərpası planlamasında mühüm rol oynayır.

“Digital Twin” – bir abidənin və ya memarlıq kompleksinin rəqəmsal əkizi deməkdir. Bu model:

- Orijinal struktura uyğun hazırlanır,
- Tarixdəki dəyişiklikləri simulyasiya edə bilir (məs. 18-ci əsrdəki forması),
- Təhsil, tədqiqat və turizm sahələrində istifadə edilir.

Bu texnologiya vasitəsilə Qarabağda dağıdılmış məscidlər, türbələr və qəbiristanlıqlar həm tədqiqat, tədris, həm də cəmiyyətə yönəlmiş virtual ekspozisiyalar vasitəsilə yenidən təqdim edilə bilər.

Tarixi-mədəni irsin rəqəmsallaşdırmasının əsas təqdimat formatlarından biri də məlumat bazalarıdır (Аханчи 2003: 135-143). Müasir dövrdə mədəni irslə bağlı məlumat bazaları yalnız informasiya toplamaq üçün deyil, həm də bu informasiyanı təhlil etmək, vizual şəkildə təqdim etmək və ictimaiyyətə çatdırmaq üçün çoxfunksiyalı sistemlərə çevrilmişdir. Onlar həm statik, həm də dinamik formatlarda qurula bilər və bu iki yanaşma müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Bu bazalar:

- abidələrin şəkilləri və texniki təsvirlərini;
- koordinat məlumatlarını;
- tarixi arxiv sənədləri və bibliografik istinadları;
- mövcud vəziyyət barədə təsvirləri ehtiva edir.

Müasir məlumat bazaları həm statik (PDF, şəkil), həm də dinamik (interaktiv xəritələr, açıq mənbə kodlu platformalar) formatda yaradıla bilər.

Statik formatlı məlumat bazaları əsasən sabit və dəyişməz informasiya daşıyır. Bu tip platformalarda məlumatlar PDF sənədləri, şəkillər, sənədləşdirilmiş qrafiklər və mətn faylları şəklində təqdim olunur. Onların əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- Offline rejimdə istifadə mümkündür;
- Məlumatın bütövlüyü və arxivləşmə üçün uyğundur;
- Elmi sənədlər, hesabatlar, xəritələr və tarixi şəkillərin saxlanması üçün əlverişlidir.

Misal: Qarabağ abidələrinin bərpa planları və tarixi sənədləri PDF formatında sistemə daxil edilir.

Dinamik məlumat bazaları interaktiv və istifadəçi ilə qarşılıqlı əlaqə yaradan sistemlərdir. Bu bazalarda coğrafi xəritələr, interaktiv abidə kartları, 3D modellər və açıq mənbə kodlu (open-source) platformalar yer alır. Onların əsas üstünlükləri:

- İstifadəçi müəyyən kriteriyalara əsasən məlumatları süzgəcdən keçirə bilər (tarix, ərazi, status və s.);
- Coğrafi İnformasiya Sistemləri (GIS) ilə inteqrasiya edilərək vizual xəritələşdirmə imkanı verir;

- Onlayn rejimdə daim yenilənə və ictimai iştirakçılığa açıq ola bilər;
- Əlavə modullar (video, audio, 3D) ilə zənginləşdirilə bilər.

Misal: Qarabağ Məlumat Bankının inkişaf edilməsi mərhələsində hər bir abidə haqqında interaktiv kart – onun koordinatı, fotoları, tarixçəsi və hazırkı vəziyyəti ilə təqdim olunması nəzərdə tutulur.

Məlumat Bankı nədir? Məlumat bankı (Information Bank) – müxtəlif mənbələrdən toplanmış, strukturlaşdırılmış və sistemləşdirilmiş tarixi, mədəni və elmi məlumatların saxlanıldığı rəqəmsal resursdur. Bu banklar məlumatların qorunması, elmi təhlili və ictimaiyyətə təqdim edilməsi məqsədilə yaradılır. Onlar yalnız informasiya toplusu deyil, həm də yaddaşın rəqəmsal daşıyıcısı və müasir dövrdə elm və təhsil üçün əvəzolunmaz vasitədir.

Əsas xüsusiyyətləri: Məlumatlar tematik şəkildə toplanaraq strukturlaşdırılır, yəni hər bir obyekt (abidə, məkan, sənəd və s.) haqqında ayrıca informasiya bloku yaradılır.

Məlumatlar yalnız mətn şəklində deyil, fotosəkil, xəritə, video, audio və sənəd skanları kimi müxtəlif rəqəmsal formatlarda təqdim olunur.

İstifadəçilər üçün açıq, dinamik və interaktiv interfeys üzərindən axtarış və istifadə imkanı verir.

Məlumat bankı həm tarixi sənədlərin qorunmasına, həm də elmi və tədris məqsədli istifadəsinə xidmət edir.

Məsələn: “Azərbaycanın hidroarxeoloji irsi Məlumat Bankı” (Аханчи & Квачидзе, 2004: 22). Qarabağ abidələrinə dair Məlumat Bankı – Qarabağ bölgəsindəki tarixi-mədəni abidələrin vəziyyətini sənədləşdirən, işğaldan əvvəlki və sonrakı vəziyyəti müqayisə edən, rəqəmsal fotoarxiv və təsvirlərlə zənginləşdirilmiş elmi resursdur.

Beynəlxalq əlaqələndirmədə UNESCO, ICOMOS, Europeana və Google Arts & Culture kimi beynəlxalq platformalarla inteqrasiya edilə bilər.

Qarabağın tarixi-mədəni irsi və rəqəmsal məlumat bankı. Qarabağ regionu təkcə Azərbaycan deyil, ümumən Cənubi Qafqaz mədəniyyətinin zəngin qatlarını özündə cəmləşdirən nadir ərazilərdən biridir. Burada İslam, xristian və qədim Alban memarlığına məxsus abidələr, müxtəlif dövrlərə və etnoslara aid məzar daşları, türbələr, qalalar, su kəmərləri və xalq memarlığı nümunələri qorunub saxlanılmışdır.

Sovet dövründə müəyyən qədər sənədləşdirilmiş abidələrin bir çoxu 1990-cı illərdən sonra – xüsusilə də Ermənistanın hərbi işğalı nəticəsində – məqsədli şəkildə məhv edilmiş və ya dəyişdirilmişdir. Bu dağıntılar təkcə fiziki abidələrə deyil, həm də kollektiv yaddaşa, mədəni kimliyə qarşı yönəlmişdi. Bu səbəbdən rəqəmsallaşdırma, Qarabağda həm bərpa, həm də yaddaşın bərpası prosesinin ayrılmaz hissəsidir.

Qarabağda sənədləşdirilmiş mədəni irs nümunələrini aşağıdakı əsas kateqoriyalara ayırmaq olar:

- Tamamilə dağıdılmış abidələr: məsələn, Ağdam şəhərinin məscidləri, qəbiristanlıqları, Şuşadakı bəzi türbələr XVIII-XIX-cu əsrlərə aid tarixi malikanələr və s.
- Qismən zədələnmiş və ya təhrif olunmuş abidələr: işğal dövründə dəyişdirilmiş, üzərin-

də qeyri-orijinal yazılar və simvollar yerləşdirilmiş abidələr.

- Salamat qalmış və ya bərpa/təmir edilmiş abidələr: bəzi hallarda dini və ya memarlıq xüsusiyyətlərinə görə toxunulmamış abidələr və sonradan Azərbaycan tərəfindən bərpa olunanlar.

Hər bir kateqoriya üzrə abidələrin sənədləşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılması etik məsuliyyət, tarixi dəqiqlik və təhlükəsiz arxivləşdirmə tələb edir. Bu prinsipləri izah edək:

1. Etik məsuliyyət: tarixi-mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması zamanı etika – yəni mədəniyyətə, onun daşıyıcılarına və kollektiv yaddaşa hörmət prinsipi – əsasdır. Bu məsuliyyət aşağıdakılardan ibarətdir:

- Abidənin və onun mənşəyinin təhrif olunmaması (məsələn, Azərbaycan abidəsinin başqa xalqın adına çıxarılması qadağandır);
- Mədəniyyətin siyasiləşdirilməsinə yol verməmək, amma hüquqi tarixi faktları inkar etməmək;
- Yerli icmaların və köçkünlərin yaddaşına hörmətlə yanaşmaq – onların xatirələrini manipulyasiya etməmək;
- Rəqəmsallaşdırılmış irsi kommersiya və ya təbliğat alətinə çevirməmək.

Qarabağ nümunəsində: İşğal dövründə təhqir olunmuş məscidlərin rəqəmsal şəkildə sənədləşdirilməsi zamanı məqsəd təkcə görüntü paylaşmaq deyil, həm də o təhqirin insanlıq və tarix qarşısında sənədli dəlilinə çevrilməsidir.

2. Tarixi dəqiqlik: rəqəmsallaşdırılmış abidə yalnız forma ilə yox, tarixi konteksti və mənası ilə birlikdə təqdim olunmalıdır. Bu, aşağıdakılara əsaslanır:

- Mənbə və sənədlərə əsaslanaraq məlumatların daxil edilməsi (kitabələr, arxivlər, fotosəkillər, şifahi məlumatlar);
- Abidənin hansı dövrə aid olduğu, kim tərəfindən tikildiyi, hansı məqsədlə istifadə edildiyi dəqiq qeyd edilməlidir;
- Tarixi toponimlərin və yerli adların düzgün yazılması və qorunması;
- Siyasi və ideoloji təhriflərə yol verilməməsi.

Qarabağ nümunəsində: Əgər bir məscid XVIII əsrdə Gövhər Ağa tərəfindən inşa edilibsə, bu fakt açıq şəkildə göstərilməlidir; abidə haqqında məlumat internetdə dolaşan manipulyativ şərhələrlə deyil, elmi mənbələrlə təsdiqlənməlidir.

3. Mühafizə yönümlü arxivləşdirmə: toplanmış rəqəmsal məlumatların uzunmüddətli qorunması və icazəsiz müdaxilədən, dəyişiklikdən və itkidən qorunması zəruridir. Mühafizə yönümlü arxivləşdirmə aşağıdakıları əhatə edir:

- Məlumatların ehtiyat nüsxələrinin saxlanması (fiziki və bulud (icloud) əsaslı serverlərdə);
- Məlumatların dəyişdirilməsinə qarşı texniki qorunmalar (şifrələmə, yalnız oxu rejimi və s.);

- Mənbələrin orijinal nüsxələrinin qorunması və izahın kim tərəfindən yazıldığına qeyd olunması (məsələn: “şəxsi arxiv, 2021-ci il, müsahibə №4”);

- Məlumatların ictimaiyyətlə bölüşülmə qaydalarının tənzimlənməsi (məsələn: bəzi abidə məlumatları yalnız tədqiqatçılar üçün açıq ola bilər).

Qarabağ nümunəsində: Məsələn, bir kənd qəbiristanlığı ilə bağlı çəkilmiş fotolar və koordinatlar əxlaqi və hüquqi baxımdan qorunmalı, o fotolar istənilən şəxs tərəfindən silinməməli və ya dəyişdirilməməlidir.

Bu üç prinsip birlikdə rəqəmsallaşdırmanın yalnız texniki deyil, eyni zamanda mədəni və hüquqi məsuliyyət daşıyan proses olduğunu göstərir.

Tələbəm Çingiz Məmmədovla (BANM, Bİ, 3 kurs) birgə yaradılmış “Qarabağ tarixi-mədəni abidələrinin Məlumat Bankı” – Qarabağın mədəni irs nümunələrinin müasir rəqəmsal yanaşmalarla sistemləşdirildiyi və qorunduğu mühüm bir elmi-informasiya platformasıdır. Bu Bank tədqiqatçılar, tələbələr, həm də geniş ictimaiyyət üçün açıq məlumat mənbəyidir.

Məlumat Bankının əsas funksiyaları:

- Hər bir abidə haqqında detallı məlumat: yerləşmə yeri (coğrafi məkan), tarixi, memarlıq üslubu, təyinatı, tikinti materialları, foto və video materiallar və s.
- Dağıntı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi: sahə müşahidələri və yerli sakinlərlə müsahibələr əsasında hazırlanmış təsvirlər.
- Abidələrin xəritələşdirilməsi: interaktiv coğrafi xəritədə yerləşdirilmiş məlumatlar.
- Əlavə sənədlər və arxivlərə bağlantı: SSRİ dövrünə və müstəqillik illərinə aid planlar, sənədlər və foto-video sənədlər, kataloqlar, arxeoloji tədqiqatların məlumatları və s.

Məlumat bazası sahə müşahidələri və arxiv araşdırmalarına əsaslanır – burada həm fotosəkillər, həm də çap edilmiş sənədlər yer alır.

Toplanan məlumatlara daxildir:

- Abidənin adı, yerləşməsi və koordinatları;
- Tarixi-memarlıq xüsusiyyətləri;
- Mövcud vəziyyəti (dağıdılıb / qorunub / bərpa edilib);
- Sahə şəkilləri və abidənin əvvəl–sonra vizualları;
- Arxiv sənədləri və rəsmi mənbələr əsasında hazırlanmış təsvirlər.

Bu baza ilk mərhələdə rəqəmsallaşdırma (digitization) ilə formalaşdırılmış, daha sonra rəqəmsallaşma (digitalization) çərçivəsində sistemləşdirilmişdir.

Məqsəd: mədəni irsi qorumaqla yanaşı, onu elmi-sübut və kollektiv yaddaş daşıyıcısı kimi gələcək nəsillərə ötürmək.

Qarabağ ərazisində aparılmış sahə tədqiqatları – xüsusilə də işğaldan azad olunmuş rayonlarda

- Məlumat Bankının əsasını təşkil edir. Bu tədqiqatlar zamanı aşağıdakılar həyata keçirilə bilər:
- Dron çəkilişləri ilə geniş miqyaslı foto və video arxiv yaradılması.
- Yerli sakinlərin şifahi xatirələri abidələrin əvvəlki vəziyyəti və məhv edilmə prosesi barədə qiymətli məlumat mənbəyidir.
- Qəbiristanlıqlarda daş kitabələrin skan edilməsi ilə yazılı mənbələrin rəqəmsal variantların toplanması.
- Etnoqrafik qeydlər və vizual etikətləmə yolu ilə abidələrə bağlı mifologiya və yaddaş elementləri də sənədləşdirilməsi.
- Bu sahə məlumatları yalnız fiziki koordinatlarla məhdudlaşmır – onlar həm də xalqın yaddaş xəritəsidir.

Məlumat Bankında abidə səhifəsinin strukturu (nümunə):

Şuşa şəhəri, Yuxarı Gövhər Ağa Məscidi

Abidənin adı: Gövhər Ağa məscidi

Yerləşmə məkanı: Şuşa şəhəri, mərkəzi meydan

Yaranma tarixi: XVIII əsr

İşğal tarixi: 8 may, 1992

İşğaldan azad olunma tarixi: 8 noyabr, 2020

Memarlıq üslubu: Qarabağ məktəbi

Əvvəlki vəziyyəti: SSRİ dövründə məscid kimi fəaliyyətsiz, lakin qorunmuş, muzey məkanı

İşğal dövründə vəziyyəti: Zədələnmiş, talan edilmiş, inək damı kimi istifadə edilmiş

(foto, video sənədlərlə, şahidlər ifadələri ilə sübut olunmuş)

Bərpa prosesi: 2021–2022-ci illərdə Azərbaycan dövləti tərəfindən restavrasiya edilmiş

Multimedia əlavələri: 3D model, fotolar, keçmiş və indiki görüntülər, xəritədə yerləşməsi

Bu məzmununda təqdimat formatı hər bir abidənin tarixi və bugünkü statusu arasında informativ körpü yaradır. Abidələrin mövcud olduğu tarixi dövr, məkan, təcavüzə məruz qalmalarının sanki bir «bioqrafiyasıdır».

Qarabağ abidələrinin sənədləşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılması prosesi təkcə elmi mütəxəssislərin işi deyil – bu prosese cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, xüsusən də gənclərin, tələbələrin və vətəndaş cəmiyyəti fəallığının cəlb edilməsi layihənin dayanıqlılığını və ictimai əhəmiyyətini artırır.

Məlumat Bankının yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün elmi-arxeoloji ekspedisiyalar, könüllü gənclərin sahə müşahidələri, abidələrin foto- və videolentə alınması, sosial media üzə-

rindən maarifləndirici kampaniyalar #Qarabağİrsimiz heştaqları vasitəsilə geniş auditoriyaya çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Bu cür yanaşma təkcə məlumat toplamaq deyil, həm də tarix-mədəni irsə sahib çıxmaq, kollektiv yaddaşı canlandırmaq və ictimai şüuru formalaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Beləliklə, Qarabağın mədəni irsi həm texnoloji, həm də mənəvi baxımdan qorunur və gələcək nəsillərə ötürülür.

Məlumat Bankının beynəlxalq platformalara UNESCO, Google Arts & Culture, Europeana, CyArk integrasiyası Qarabağın tarixi-mədəni irsinin daha geniş miqyasda tanınması üçün mühüm fürsətlər yarada bilər. Bu təqdimat aşağıdakı istiqamətlər üzrə reallaşdıra bilər:

UNESCO World Heritage Platform-da Qarabağda yerləşən tarixi abidələrin sənədləşdirilmiş vizual və tekstual məlumatları UNESCO-nun interaktiv irs xəritələrinə yerləşdirilə bilər. Bu, Qarabağın mədəni irsinin qlobal səviyyədə tanınması üçün mühüm addımdır.

Google Arts & Culture-da Qarabağ irsi 3D modellər, virtual turlar, abidə hekayələri və yerli sənət nümunələri ilə təqdim edilərək, beynəlxalq auditoriyaya interaktiv şəkildə çatdırıla bilər.

Europeana, CyArk və digər irs platformalarda Qarabağ irsinin rəqəmsal arxivləşdirilməsi tədqiqatçılar, müəllimlər və tələbələr üçün açıq, istifadəyə hazır bir elmi resurs yaradır.

Bu integrasiyanın əhəmiyyəti isə işğal dövründə dağıdılmış irsin beynəlxalq miqyasda tanınması və hüquqi əsaslarla sənədləşdirilməsi Azərbaycanın mədəni hüquqlarının və tarixi haqlarının vizual-sənədli əsaslarla təsdiqindən ibarətdir. Mədəni diplomatiyanın gücləndirilməsi Qarabağın tarixi irsinin yalnız regional deyil, qlobal mədəni yaddaş sisteminə daxil etmək, qlobal miras kimi tanınmasına zəmin yaradır.

Nəticə etibarilə, rəqəmsallaşdırılmış Qarabağ irsi yalnız bir informasiya mənbəyi deyil, həm də tarixi ədalətin bərpasına və qlobal mədəni sistemlərdə Azərbaycanın yerinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən güclü alətə çevrilə bilər. Rəqəmsallaşdırılmış Qarabağ irsi, müvafiq hüquqi və texniki prosedurlardan keçərək, qlobal mədəni yaddaşın bir hissəsinə çevrilə bilər. Bu isə həm elm, həm diplomatiya, həm də kollektiv yaddaş baxımından önəmli addımdır.

Yaxın gələcəkdə, Qarabağ məlumat platformasına toplanan minlərlə obyekt və arxiv sənədi süni intellekt və “machine learning” vasitəsilə daha dərinlən təhlil oluna bilər. Bu, aşağıdakılara imkan verəcək:

- Dağıntı dinamikasının təhlili – peyk görüntüləri və vaxt seriyası əsasında;
- Toponimik təhriflərin avtomatik aşkar olunması;
- Etnoqrafik məlumatların avtomatlaşdırılmış kodlaşdırılması;
- Şifahi tarixlərin avtomatik transkripsiyası və məzmun analizi.

Bu texnologiyalar Qarabağ təcrübəsini Digital Humanities sahəsində qabaqcıl regional nümunəyə çevirə bilər.

Rəqəmsallaşdırma təcrübəsi – Qarabağ nümunəsində. Qarabağın tarixi-mədəni abidələ-

rinə dair Məlumat Bankı dinamik və açıq platforma olaraq formalaşdırılmış, davamlı şəkildə yenilənmək və yeni məlumatları integrasiya etmək məqsədilə qurulmuşdur. Bu tədqiqat həm keyfiyyət (qualitative), həm də kəmiyyət (quantitative) tədqiqat metodlarının sintezinə əsaslanmışdır. Tədqiqatda müasir texnologiyaların tətbiqi mədəni irsin sənədləşdirilməsində daha geniş, dəqiq və elmi əsaslı mənzərəni təmin etməklə Qarabağdakı abidələrin cari vəziyyətinə dair məlumatları sistemli şəkildə təqdim etməyə imkan yaratmışdır.

- Ön vacib mərhələlərdən birini məlumatların toplanması prosesi təşkil edir. Bu mərhələyə arxiv araşdırmaları, çap edilmiş elmi əsərlər, arxeoloji qiymətləndirmələr, yerində texniki baxışlar.
- Coğrafi İnformasiya Sistemləri (GIS) vasitəsilə xəritələşdirmə və peyk təsvirlərinin təhlili növbəti mərhələ kimi nəzərdə tutulur və müəlliflər bu istiqamətdə işləyirlər.
- Bundan sonra isə nümunə seçimi mərhələsi aparılmışdır. Statistik təsadüfi seçmə yolu ilə abidələrin 2,22 %-i təhlilə cəlb edilmiş, bu da regional vəziyyəti statistik baxımdan təmsil etməyə və məlumatların reprezentativliyini təmin etməyə imkan vermişdir.

Florian Petrescu-nun (2007) qeyd etdiyi kimi, “son illərdə GIS texnologiyası mədəni irs sahəsində fəaliyyət göstərən menecerlər, konservatorlar, memarlar, arxeoloqlar, bərpaçılar və digər mütəxəssislər üçün geniş yayılmış bir alətə çevrilmişdir. Getdikcə daha çox mərkəzi və yerli idarəetmə qurumları mədəni irsin qorunması üçün GIS əsaslı integrasiya olunmuş informasiya sistemləri yaratmağa başlamışdılar.” (Petrescu, 2007).

Bank daim yenilənərək, abidələrin mövcud vəziyyətindəki dəyişiklikləri, bərpa proseslərini və qorunma ehtiyaclarını əks etdirmək məqsədi daşıyır. Bu yanaşma, yalnız statik məlumat toplusu deyil, həm də zamanla dəyişən reallıqlara uyğunlaşan reprezentativ və çevik bir infrastruktur kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan verir. Beləliklə, Məlumat Bankı hər bir abidə üçün dəqiq, dövrə uyğunlaşdırılmış və davamlı yenilənən baxış təqdim edəcəkdir. Dinamik platforma olaraq yaradılmış Məlumat Bankında hər bir abidəyə dair aşağıdakı mərhələlər üzrə məlumatların integrasiyası nəzərdə tutulur:

- İşğaldan əvvəlki vəziyyəti;
- İşğal dövründəki dəyişikliklər və dağıntılar;
- Bərpa prosesinin gedişi və icra mərhələləri;
- Abidələrin gələcək mühafizəsi və bərpası üçün nəzərdə tutulan ehtiyaclar.

“Qarabağ tarixi-mədəni abidələrinin Məlumat Bankı” yalnız sadə qeydiyyat bazası deyil, həm də müasir rəqəmsal texnologiyalarla integrasiya olunmuş dinamik platformadır. Onun texniki quruluşu aşağıdakı komponentlər üzərində qurulması nəzərdə tutulub:

- Məlumat Bankı Excel formatında yaradılıb və statistic təhlillər aparılıb.
- Data bazası sistemləri (MySQL və ya PostgreSQL) – hər bir abidəyə aid məlumatlar strukturlu şəkildə saxlanılacaq;
- GIS xəritə interfeysi (ArcGIS və ya QGIS əsaslı) – coğrafi yerləşmə və interaktiv baxış imkanını yaranacaq;

- Media arxivlər – foto, video, 3D modellər və sahə qeydləri;
- Etiketləmə və kateqoriyalasdırma sistemi – abidələrin statusuna (dağıdılmış, bərpa edilən, qorunmuş) görə ayrılması nəzərdə tutulub;
- Açıq API-lər vasitəsilə məlumat mübadiləsi və digər platformalara gələcəkdə integrasiya imkanı nəzərdə tutulur.

Məlumat Bankının bu tipli quruluş sistemi elmi, maarifləndirici və hüquqi məqsədlərlə istifadəyə imkan verir.

Qarabağ və ətraf yeddi rayon üzrə məlumat toplanarkən əsas meyarlar – sahə müşahidəsi, vizual sənədləşdirmə və yerli yaddaşla müqayisə – əsas götürülmüşdür. Aşağıda bəzi nümunələri təqdim edirəm:

Ağdam – “Qafqazın Xirosıması” kimi tanınır.

- Məscidlər: Ağdam Cümə Məscidi məhv edilmiş, lakin sonradan bərpa olunmuşdur.
- Qəbiristanlıqlar: Daş kitabələr sındırılmış, bəzi məzar daşları Ermənistanı aparılmışdır (foto-materiallarla sübut olunub).

Şuşa – tarix, musiqi və dini irsin beşiyidir.

- Məscidlər: Aşağı və Yuxarı Gövhər Ağa məscidləri – Məlumat Bankında həm Sovet dövrü fotoları, həm də 2020 sonrası görüntülərlə yer alır.
- Xan qızı Natəvanın Evi, Xan Sarayı və Şuşa Qala Divarları haqqında materiallar yer alıb.

Füzuli – məhv edilmiş kənd abidələri vardır.

- Kənd məscidləri və qəbiristanlıqlar: Tamamilə dağıdılıb, abidələrin yerləşdiyi yerlər yalnız yaşlı sakinlərin xatirələri ilə müəyyən olunub.

Zəngilan və Qubadlı – zəif sənədləşmiş bölgələrdir.

- Alban kilsələri və körpülər: yerli müsahibələr əsasında ilkin sənədləşmə həyata keçirilir.

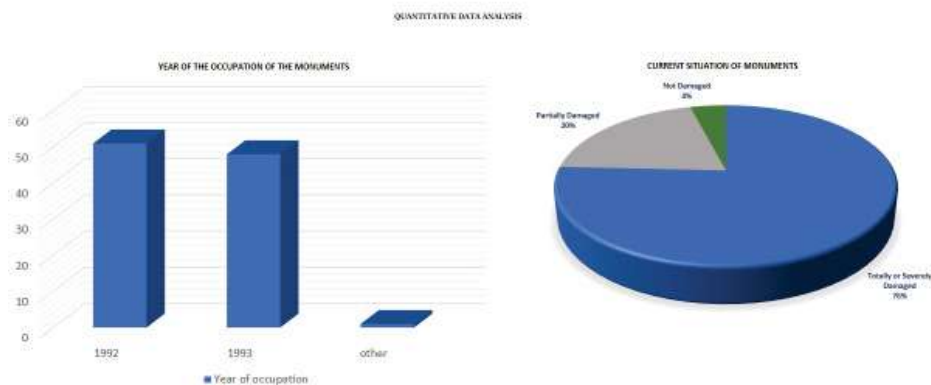
Sahə tədqiqatlarında yalnız abidə deyil, onlara bağlı kollektiv yaddaş da toplanıb. Aşağıdakı metodlardan istifadə olunub:

- Şifahi tarix müsahibələri – yaşlı sakinlərin və keçmiş məcburi köçkünlərin xatirələri əsasında abidələrin əvvəlki vəziyyəti sənədləşdirilib.
- Toponimlərin bərpası – dəyişdirilmiş və ya silinmiş tarixi adlar (məsələn, qədim türbələrin adları) yerli məlumatlar əsasında sistemə daxil edilib.
- Yaddaş obyektləri – evlərin həyatindəki su quyuları, bulaq daşları, müqəddəs ocaqlar, malikanələr kimi şəxsi yaddaşla bağlı fiziki obyektlər arxivləşdirilir.

Məlumat Bankı üzərindən hazırlanan statistik və vizual təhlillər həm tədqiqat, həm ictimai təqdimat üçün önəmlidir:

- Dağıdılmış abidələrin paylanması – vizual olaraq diaqramlar təqdim edilir;
- Abidələrin hazırkı durumunu əks etdirən təsnifat;
- Abidələrin işğaldan öncəki və sonrakı durumları;
- Abidələrin işğaldan öncəki funksionallığı;
- Abidələrin işğal dövründə istifadəsi;
- Bərpa potensialı olan abidələr – prioritetli obyektlər kimi qeyd edilib;
- Tarixi vaxt xətti – abidələrin hansı illərdə hansı dəyişikliklərə məruz qaldığı göstərilir.

Statistik təhlil aparmaq üçün təsadüfi seçmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Bu yanaşma abidələrin təmsilçi bir alt qrupunun seçilməsini təmin etmişdir. Nümunə ümumi abidələrin təxminən 2, 22%-ni təşkil etsə də, bu kiçik seçim bölgədəki ümumi vəziyyətin dəqiq bir mənzərəsini əks etdirəcək qədər representativ olmuşdur. Həmçinin, bu metod qərəzliliyin qarşısını almaq və təhlil üçün toplanan məlumatların region üzrə işğal altında olan abidələrin paylanmasını obyektiv şəkildə əks etdirməsini təmin etmək məqsədilə seçilmişdir.

Şəkil 1. Qarabağ tarixi-mədəni abidələrinin zədələnməsi üzrə müqayisəli təhlil:
Ermənistan işğalı dövrü (1992–1993) və abidələrin cari vəziyyəti

İşğalın ilk illərində (1992–1993) bölgədəki tarixi və mədəni abidələrin mühüm bir qismi ya ciddi zədələrə məruz qalmış, ya təyinatı dəyişdirilmiş, ya da tamamilə məhv edilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın nəzarətində olan abidələrin sayının kəskin şəkildə azalması, bölgədə hərbi əməliyyatların intensivləşməsi və strateji ərazilərin itirilməsi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Statistik göstəricilər həmin illərdə baş verən hərbi toqquşmaların tarixi-mədəni irs üzərində yaratdığı dərin və dağıdıcı təsirləri aydın şəkildə ortaya qoyur.

Şəkildə təqdim olunan kəmiyyət təhlili iki əsas statistik göstəricini əhatə edir. Abidələrin işğal tarixinə görə paylanması (sütun qrafik, sol tərəfdə): 1990-cı illərin əvvəllərində Qarabağ bölgəsinin mədəni irsinin vəziyyətində ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Qrafik göstərir ki, 1992-ci ildə regiondakı abidələrin 51%-i erməni işğalı altında idi. 1993-cü ildə bu rəqəm azacıq azalaraq 48%-ə enmiş və həmin ildən etibarən işğal səviyyəsi nisbətən sabit qalmış, sonrakı illərdə cəmi təxminən 1%-lik cüzi bir dəyişiklik müşahidə olunmuşdur. Nəticədə, Qarabağda

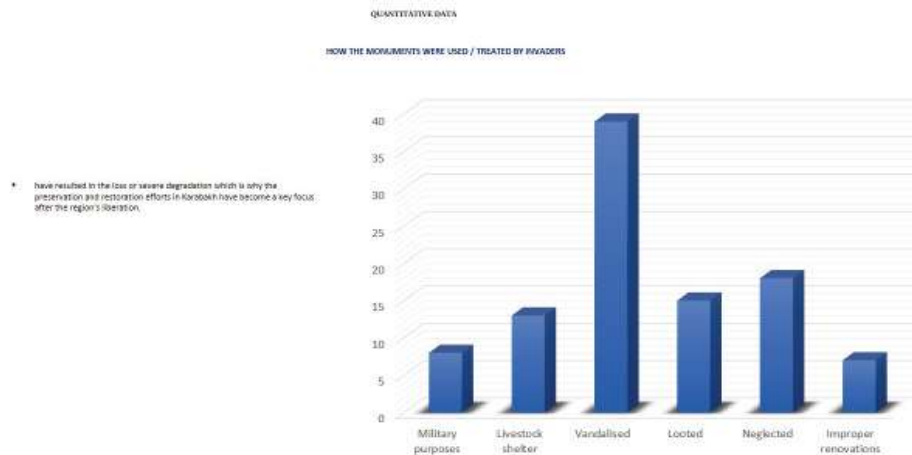
yerləşən tarixi-mədəni abidələrin təxminən 99%-i birbaşa və ya dolayısı ilə işğal və dağıntılardan təsirlənmişdir. Bu iki il münaqişənin intensivləşdiyi dövrü əhatə edir və tarixi-mədəni irsə yönəlmiş hücumların əsas vaxt aralığını müəyyən edir. “Other” kateqoriyası isə (təxminən 3–5%) bu tarixlərdən kənarda işğal olunmuş, lakin nisbətən az sayda olan abidələri təmsil edir.

Abidələrin cari vəziyyəti (dairəvi qrafik, sağ tərəfdə): Bu diaqram Qarabağda yerləşən abidələrin hazırkı vəziyyətini üç kateqoriyada təsnifatlaşdırır:

- Tam və ya ciddi şəkildə dağıdılmış: 76% abidələrin əksəriyyətinin struktur və memarlıq baxımından bərpa olunmaz dərəcədə zədələndiyini göstərir;
- Qismən dağıdılmış: 20% bərpa potensialı olan, lakin yenə də dağıntıya məruz qalmış irs nümunələridir;
- Zədələnməmiş: cəmi 4 % təşkil edən bu abidələr bölgədə tarixi-mədəni irsin qorunub saxlanması üçün nə qədər məhdud olduğunu göstərir. Bu azsaylı nümunələr əsasən Alban xristian abidələridir ki, işğalçılar onları özününküləşdirmək məqsədilə üzərində dəyişikliklər aparmış və bu da onların orijinal kimliyi ciddi şəkildə təhrif etmişdir.

Uzunmüddətli işğal Qarabağ regionunun zəngin tarixi-mədəni irsinə ciddi zərbə vurmuşdur. Bu vizual təhlil sübut edir ki, Qarabağdakı tarixi-mədəni irsə qarşı sistemli vandalizm aktı həyata keçirilmişdir.

İşğal altında qalan abidələrin əksəriyyəti (qədim məbədlər, məscidlər, kilsələr və qalalar daxil olmaqla) müxtəlif dərəcədə zədələnməyə məruz qalmışdır. Bundan əlavə, mövcud məlumatlara əsasən, işğal dövründə abidələr yalnız fiziki dağıntılara məruz qalmamış, həm də erməni silahlı birləşmələri tərəfindən onların bir qisminin funksional təyinatı dəyişdirilərək hərbi və ya mülki məqsədlərlə istifadə olunmuşdur ki, bu da həmin obyektlərin tarixi-memarlıq bütövlüyünü daha da pozmuşdur. Uzunmüddətli işğal Qarabağ regionunun zəngin tarixi-mədəni irsinə ciddi zərbə vurmuşdur. Bu vizual təhlil sübut edir ki, Qarabağdakı tarixi-mədəni irsə qarşı sistemli vandalizm aktı həyata keçirilmişdir. Məlumat Bankı məhz bu dağıntıların sənədləşdirilməsi və elmi əsaslı sübut kimi istifadəsi üçün əhəmiyyətli bir platformadır.

Şəkil 2. 1992–2020-ci illər ərzində Ermənistan işğalının Qarabağın tarixi-mədəni irsinə təsirinin müqayisəli təhlili

Bu diaqram Qarabağdakı abidələrin işğal dövründə hansı məqsədlərlə istifadə edildiyini və necə mənimsənildiyini əks etdirir. Abidələrin böyük əksəriyyəti məqsədli şəkildə vandallaşdırılıb (təxminən 40 %) və qarət edilib (təxminən 15 %). Digərləri isə hərbi məqsədlərlə istifadə olunub, mal-qara üçün sığınacağa çevrilib, baxımsızlıq nəticəsində zədələnib və ya qeyri-peşəkar şəkildə “bərpa” olunub. Bu hallar abidələrin bir qisminin tamamilə məhvinə, bir qisminin isə tarixi-memarlıq dəyərini itirməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə, azadlıqdan sonra Qarabağda mədəni irsin qorunması və bərpası əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir.

Qarabağda mədəni irsin məqsədli şəkildə dağıdılması Azərbaycanın tarixi və kimliyinin silinməsinə yönəlmiş dağıdıcı siyasət idi. Diaqramda işğalçılar tərəfindən abidələrin necə istifadə olunması və onlara münasibət mövzusu üzrə altı əsas kateqoriya üzrə statistik təhlil təqdim olunur. Vizual məlumat əsasında aşağıdakı nəticələr çıxarılır.

Şəkil 2-də təqdim olunan kəmiyyət göstəricilərə əsasən abidələrin işğal müddətində hansı məqsədlərlə istismar edildiyi aşağıdakı kimi təsnif edilir:

İstifadə/ Müdaxilə Kateqoriyası	Pay (%)	Əsas təsirlər
Vandalizm	39	Məqsədli dağıdılma, divar yazıları, memarlıq elementlərinin qəsdən sındırılması
Qarət (Looting)	15	Qiymətli artefaktların oğurlanması, dekorativ elementlərin sökülərək daşınması
Baxımsızlıq (Neglected)	18	Uzunmüddətli nəzarətsizlik, iqlim və təbiət faktorlarının təsiri ilə dağılma
Heyvan sığınacağı (Livestock)	13	İç məkanların tövləyə çevrilməsi, daxili dekorun çirklənməsi və fiziki deformasiya
Hərbi məqsədlər (military purposes)	8	Bunkerlər, silah anbarları və müşahidə məntəqələri kimi istifadədən əmələ gəlmiş struktur zədələr
Uyğunsuz “bərpa” (Improper Renovations)	7	Tarixi üsluba zidd materiallardan istifadə, orijinal planın təhrif olunması

Beləliklə, Məlumat Bankında toplanan rəqəmsal və statistik sübutlar Qarabağdakı tarixi-mədəni irsin məqsədli şəkildə məhv edildiyini və ya təhrif olunduğunu əyani şəkildə ortaya qoyur; bu isə gələcək bərpa strategiyalarının prioritetləşdirilməsi və beynəlxalq hüquqi iddiaların əsaslandırılması üçün mühüm əsas yaradır.

Qarabağ regionunda aparılan araşdırmalar və Məlumat Bankının təhlilləri sübut edir ki, Ermənistanın işğalı dövründə mədəni irs obyektlərinə qarşı sistemli və məqsədli şəkildə vandallıq siyasəti həyata keçirilmişdir. Bu vandalizm təkcə fiziki dağıntılarla məhdudlaşmamış, həm də dini-mədəni mənsubiyyətin saxtalaşdırılması, tarixi yaddaşın silinməsi və ərazilərin kimliyinin dəyişdirilməsi məqsədi güdmüşdür:

- 80% mədəni irs abidəsi ciddi şəkildə zədələnmiş, onların bir çoxu isə tamamilə məhv edilmişdir. Bu göstərici irsin geniş miqyaslı məhvində dəlalət edir.
- 10% abidə erməniləşdirmə cəhdlərinə məruz qalmış, xüsusilə dini simvollar və epiqrafik yazılar dəyişdirilərək abidələrin etnik və dini mənsubiyyəti saxtalaşdırılmışdır. İşğal dövründə bir sıra abidələrin üzərindəki dini simvollar dəyişdirilmiş, epiqrafik yazılar silinmiş və ya saxtalaşdırılmış, bəzilərində isə erməni xaçı (xaçkar) və erməni dilində yazılar əlavə edilmişdir. Bu hallar həmin abidələrin əsl dini-mədəni mənsubiyyətini təhrif etmək, onları erməni irsi kimi təqdim etmək cəhdləri kimi qiymətləndirilir.

- Abidələrin 10%-i qismən dəyişdirilmiş, məqsədli üslubi və konstruktiv dəyişikliklər aparılmış, nəticədə həmin tikililərin orijinal memarlıq xüsusiyyətləri təhrif olunmuşdur.
- 39% mədəni irs obyektləri birbaşa vandalizmə məruz qalmışdır – bu, statistika daxilində ən yüksək göstəricidir. Abidələrin məqsədli şəkildə dağıdılması, təhqir olunması və yararsız hala salınması, işğalçıların sistemli vandalizm strategiyasını təsdiqləyir.
- 18% abidə baxımsızlıq və təbiət faktorlarının təsiri nəticəsində tədricən dağılmışdır. İşğal dövründə abidələrin məqsədli şəkildə qarət edilməsi və maddi dəyəri olan artefaktların mənimsənilməsi nəticəsində bu irsə baxımsız yanaşılmış, qorunmasına heç bir cəhd göstərilməmişdir. İşğalçı qüvvələr mədəni irsi nəinki qorumaqdan imtina etmiş, əksinə, onu sistemli şəkildə dağıtmış, silmiş və məqsədli şəkildə məhv etmişlər.
- 15% abidə talan edilmiş, maddi dəyəri olan artefaktlar oğurlanaraq qeyri-qanuni yollarla satılmışdır. qarət (Looted) hallarının payı da yüksəkdir – bu isə abidələrin uzun müddət yalnız fiziki deyil, həm də etik və hüquqi baxımdan mühafizə olunmayan vəziyyətdə qalmış və nəticədə ciddi təhlükələrə məruz qalmasını sübut edir.
- 8% tarixi abidə hərbi məqsədlər üçün istifadə edilmiş, məsələn, bunker və silah anbarı kimi təyinatdan kənar məqsədlərə yönəldilmişdir. Bu faktlar abidələrin ilkin funksional və tarixi mahiyyətindən məhrum edildiyini göstərir.
- 13% abidə heyvan sığınacağı və tövlə kimi istifadə olunmuş, bu da onların mədəni və etik dəyərlərdən qoparılaraq tamamilə məqsədyönlü şəkildə ilkin funksional və tarixi mahiyyətindən məhrum edildiyini, onların istismar olunduğunu sübut edir.
- Uyğunsuz bərpa kateqoriyası da xüsusi diqqət çəkir. Belə ki, 7% abidə icazəsiz müdaxilələrə məruz qalmış, nəticədə onların memarlıq orijinallığı və tarixi identikliyi təhrif olunmuş şəkildə ‘bərpa’ edilmiş və elmi baxımdan şübhə altına düşmüşdür.

Bu statistik vizual, nəticələr bir daha təsdiq edir ki, işğal dövründə mədəni irs obyektləri təkcə baxımsızlıqdan deyil, qarət və sistemli dağıntı siyasətinin birbaşa hədəfinə çevrilmişdir. İşğalçı qüvvələr bu abidələri nə qorumuş, nə də onların hüquqi statusuna hörmət etmiş, əksinə, onların dini-mədəni mənsubiyyətini silmək, tarixi yaddaşı pozmaq və Azərbaycanın mədəni irsini sıradan çıxarmaq məqsədilə genişmiqyaslı dağıntılara yol vermişlər.

Bu kontekstdə, Məlumat Bankı təkcə sənədləşmə aləti deyil, həm də bu pozuntuların elmi əsaslarla sübut edilməsi, tarixi ədalətin bərpası, milli kimliyin gücləndirilməsi və beynəlxalq hüquq qarşısında cavabdehliyin təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Qarabağdakı abidələrin işğalı ilə bağlı aparılan bu təhlil, regionda baş vermiş münaqişənin sosial-siyasi və mədəni nəticələrinin daha dərinlən anlaşılmasına imkan verir. Təhlilin nəticələri göstərir ki, Azərbaycan mədəni irsi sistemli və məqsədli şəkildə dağıntılara məruz qalmışdır. Hazırda Məlumat Bankı, bu dağıntıların və məhv edilmiş irsin elmi əsaslarla sənədləşdirilməsi və hüquqi-sübut kimi istifadəsi baxımından mühüm funksional platforma rolunu oynayır. Toplanan məlumatlar yalnız idarəetmənin zamanla necə dəyişdiyini deyil, həm də mədəni irsin ərazi münaqişələrində strateji əhəmiyyət daşıdığını üzə çıxarır. Məlumat Bankının genişləndirilməsi və mütəmadi yenilənməsi, bu resursun gələcəkdə tarixşünaslıq, bərpa və sülh quruculuğu sahələrində əsas baza funksiyasını yerinə yetirməsinə zəmin yaradacaqdır.

Şuşa şəhərindəki Qazançı Monastırı, Qarabağdakı mədəni irsin bərpası və konservasiyası sahəsində paradigmatic (nümunəvi) bir model kimi qəbul olunur. Bu abidə yalnız konkret bir memarlıq obyektinin bərpası deyil, bütövlükdə Azərbaycanın çoxkonfessiyalı və çoxmədəniyyətli irsinin beynəlxalq səviyyədə tanınan elmi və hüquqi əsaslarla qorunmasının simvoluna çevrilmişdir. XIX əsrdə rus pravoslav memarlıq məktəbinin üslubunda inşa olunan bu abidə, Şuşanın

8 may 1992-cı ildən başlayan erməni işğalı dövründə Monastırın orijinal memarlıq üslubu və dini-mədəni mənsubiyyəti məqsədli şəkildə təhrif edilmişdir. Belə ki, Rus pravoslav memarlığına xas olan əsas üslub xüsusiyyətləri – günbəzin soğanvari konstruksiyası, tağvari girişlər və pəncərələr, fasadın orijinal pravoslav ikonoqrafiyasını əvəzləyən yeni yazı və ornamentlər əlavə edilmişdi. Rus dilindəki yazılar və kilsə planının kanonik quruluşu ya dəyişdirilmiş, ya üzərindən silinmişdir, ya da erməni narrativinə uyğunlaşdırıldı.

Qazançı monastırının yalnız xarici görünüşü deyil, həm də daxili strukturu məqsədli şəkildə dəyişdirilərək onun dini və tarixi mənsubiyyəti saxtalaşdırılmışdı. İnteryerin liturgik elementləri, yəni pravoslav ayinləri üçün zəruri olan ikonostas (ikonaların yerləşdiyi pərdəli divar), altar (qurbangah hissəsi), dualar üçün simmetrik məkan quruluşu, ibadət stendləri və ikonaların yerləşmə sistemi ya tamamilə aradan qaldırılmış, ya da onların funksional və simvolik mənası pozulmuşdur. Bu dəyişikliklər təkcə memarlıq baxımından deyil, həm də dini ayinlərin təhrif olunması ilə nəticələnmişdir.

Bu tərzdə müdaxilələr (həm də vandalizm adlanır) Monastırın tarixi-identifikasion kodunu təhrif etməklə onun rus pravoslav kilsəsi kimi dini və mədəni mənsubiyyətini süni şəkildə təhrif etmiş və erməni dini irsinin abidəsi kimi təqdim olunmuşdu. Bu dəyişikliklər həm abidənin tarixi sənədlərlə təsdiqlənmiş mənsubiyyətini saxtalaşdırmağa, həm də regionun dini-mədəni xəritəsini dəyişdirməyə yönəlmişdi. Zənnimcə, bunu regionun “yanlış dini-memarlıq mühəndisliyi” adlandırmaq olar.

Bu addımlar abidənin dini-mədəni mənsubiyyətini (yəni onun Rusiya imperiyası dövrünə aid pravoslav rus abidəsi kimi tarixi identikliyi) məqsədli şəkildə dəyişdirməyə yönəlmiş strategiyanın tərkib hissəsi olmuşdur. Bu kontekstdə qeyd etmək vacibdir ki, mədəni irsin bu cür saxtalaşdırılması 1954-cü il Haaqa Konvensiyası (UNESCO, 1954) və ICOMOS-un 2003-cü il “Memarlıq irsinin təhlili, mühafizəsi və struktur elementlərin bərpası prinsipləri” (ICOMOS, 2003) kimi beynəlxalq sənədlərin əsas prinsiplərinə ziddir. Həmin sənədlər abidələrin orijinallığının və mənşəyinə uyğun bərpasının hüquqi və etik zərurət olduğunu vurğulayır.

ŞUŞADA QAZANÇI PRAVOSLAV MONASTIRI, XIX əsr

Tarixi orijinal görünüşü

İşğal dövründə vandalizmə məruz qalmış vəziyyəti

Qarabağ azad edildikdən sonra autentikliyi bərpa edilmiş

Bu istiqamətdə tədqiqatçı kimi şəxsi təşəbbüslə əsasını qoyduğum və müəlliflərimdən biri olduğum “Qarabağın tarixi-mədəni abidələrinin Məlumat Bankı” (Ahənçi & Məmmədov, 2024:76) həm dəqiq sənədləşdirilməsi, vizual-sxematik təsnifatı və bərpa prosesi üçün elmi baza rolunu oynayır. Məlumat Bankı həmçinin, abidələrin əvvəlki və hazırkı vəziyyətinə dair

faktoloji sübutları və yerli sakinlərin şahidliyini bir araya gətirərək, mədəni irsə qarşı yönəlmiş məqsədli dəyişikliklərin sübut olunması və beynəlxalq ictimaiyyətin məlumatlandırılması baxımından mühüm funksiyanı yerinə yetirir.

8 noyabr 2020-ci ildə Şuşa şəhərinin Azərbaycan Ordusu tərəfindən azad edilməsindən sonra, Qazançı Monastırında elmi əsaslara və beynəlxalq bərpa standartlarına uyğun şəkildə yenedənqurma və restavrasiya işlərinə başlanılmışdır. Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən elmi əsaslara söykənən bərpa işlərinə başlanılmışdır. Bu proses yalnız konstruktiv təmir deyil, həm də tarixi sənədlər, memarlıq planları, yerli sakinlərin şahidliyi və faktoloji sübutlar əsasında aparılan autentiklik bərpa layihəsi olmuşdur. Bərpa zamanı Monastırın ilkin memarlıq planına uyğunluğu qorunmuş, sonradan əlavə edilmiş dəyişikliklər aradan qaldırılmış və pravoslav tipologiyasına xas ikonostas, portik və dekorativ elementlər orijinal autentikaya uyğun bərpa olundu. Bu yanaşma Venesiya Xartiyası və ICOMOS-un “Memarlıq irsinin təhlili, mühafizəsi və struktur elementlərin bərpası prinsipləri.” üzrə tövsiyələri ilə tam uzlaşır və elmi əsaslı konservasiya modelinin praktiki tətbiqini nümayiş etdirir.

Qazançı Monastırının nümunəsi göstərir ki, mədəni irsin qorunması yalnız fiziki strukturların yenedən qurulması deyil, həm də onun tarixi, hüquqi və elmi identifikasiyasının müdafiəsi ilə birbaşa bağlıdır. Burada söhbət yalnız bir pravoslav məbədinin deyil, ümumilikdə Azərbaycanın çoxkonfessiyalı və çoxmədəniyyətli irsinin qorunmasından gedir. Bu baxımdan, Monastırın bərpası etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün mədəni irs nümunələrinin ədalətli və şəffaf şəkildə qorunması siyasətinin təzahürüdür. Qazançı Monastırının orijinallığının restavrasiyası Qarabağ mədəni irsinin məqsədli şəkildə məhv edilməsinə qarşı Azərbaycanın institutlaşmış cavab strategiyasını simvollaşdırır. Nəticədə, Qazançı Monastırının bərpa prosesi göstərir ki, elmi metodologiya, orijinallığın qorunması və sistemli rəqəmsal sənədləşdirmə sintezi Qarabağ mədəni mirasının uzunmüddətli qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə etibarlı təminat yaradır.

Bu baxımdan, “Qarabağ tarixi-mədəni abidələrinin Məlumat Bankı” təşəbbüsü olduqca mühüm rol oynayır. Bu bank yalnız strukturlaşdırılmış elmi informasiya bazası funksiyasını yerinə yetirmir, həm də tarixi ədalətin bərpası, milli kimliyin qorunması və beynəlxalq müdafiə strategiyasının qurulması baxımından əhəmiyyətli vasitə kimi çıxış edir. Qazançı Monastırı kimi abidələrin sənədləşdirilməsi, dəyişikliklərin təhlili və bərpası istiqamətində aparılan fəaliyyətlərin elmi və ictimai əsaslarını təşkil edir.

Məlumat Bankı həm mədəni irsin sistemli qorunmasına, həm də tarixi yaddaşın bərpası, milli kimliyin gücləndirilməsi və beynəlxalq ictimaiyyətə etibarlı sübutların təqdim olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan bir platforma kimi çıxış edir. Bu təşəbbüs, Azərbaycanın mədəni irsinə qarşı edilmiş məqsədli müdaxilələrin elmi şəkildə ifşası, həmin irsin orijinal kimliyinin qorunması, və gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində aparılan beynəlxalq səviyyədə legitimləşdirilmiş mübarizənin əsas dayaqlarından biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Rəqəmsal irsin təhlükələri və etik yanaşmalar. “Rəqəmsal kolonializm” (ing. digital colonialism) anlayışı, müasir dövrdə texnologiya nəhənglərinin rəqəmsal sahədə hegemonluq qurmaqla yeni asılılıq formaları yaratmasını təsvir edən nəzəri yanaşmadır. Bu termin, rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə məlumatın toplanması, yönləndirilməsi və nəzarəti ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin texnoloji və informasiya suverenliyinə təsir göstərən struktur prosesləri əhatə edir.

ABŞ-lı tədqiqatçı və ictimai tənqidçi Michael Kwet “rəqəmsal kolonializm” terminini elmi döviyyəyə daxil edən və geniş şəkildə konseptuallaşdıran ilk tədqiqatçılardanır. 2019-cu ildə

dərc etdiyi “Digital colonialism: US empire and the new imperialism in the Global South” (Kwet, 2019) adlı məqaləsində rəqəmsal kolonializmi, ABŞ-ın texnologiya şirkətləri (Google, Amazon, Facebook və s.) vasitəsilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üzərində qurduğu yeni imperiya formasının tərkib hissəsi kimi təqdim edir.

Beləliklə, “rəqəmsal kolonializm” anlayışı təkcə texnoloji inkişafı deyil, həm də məlumat üzərində nəzarət, suverenlik və mədəni asılılıq problemlərini gündəmə gətirir. Bu terminlə bağlı Shoshana Zuboff, (Zuboff, 2019). Nick Couldry və Ulises A. Mejias (Couldry & Mejias 2019) kimi müəlliflər müxtəlif aspektlərdən inkişaf etdirilmişdir. Müasir elmi diskursda “rəqəmsal kolonializm” anlayışı getdikcə aktuallaşır. Bu anlayışın mahiyyəti ondan ibarətdir ki:

- Güclü tərəf (istər dövlət, istər təşkilat) digər bir xalqın və ya cəmiyyətin yaddaşını öz platformaları vasitəsilə nəzarət altına alır.
- Tarixi-mədəni obyektlərin yalnız seçilmiş hissəsi paylaşılır, digər hissəsi isə ya gizlədilir, ya da məqsədli şəkildə yaddan çıxarılır.
- Rəqəmsallaşdırılmış irs obyektləri ideoloji filtdən keçirilərək təqdim edilir.

Qarabağ abidələri də bu baxımdan həssas mövzudur. Ermənilər tərəfindən bəzi abidələrin “erməni mənşəli” kimi təqdim olunması, bu manipulyasiyanın klassik nümunələrindəndir.

Rəqəmsal abidələrin qorunması təkcə etik məsələ deyil, həm də hüquqi təhlükəsizlik məsələsidir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Abidənin müəllif hüquqları və arxiv hüququ: foto, video və 3D modellər üzərində hüquqların qorunması.
- Məlumatların məxfiliyi: sahə tədqiqatları zamanı yerli sakinlərin şəxsi məlumatları, səs yazıları və ailə xatirələri düzgün qorunmalıdır.
- Xarici müdaxilə riski: məlumat bazalarının kiberhücumlara və ya məlumat sızmasına qarşı qorunması üçün texniki tədbirlər (şifrələmə, təhlükəsizlik protokolları və s.) vacibdir.

Qarabağ abidələrinin rəqəmsallaşdırılması zamanı etik yanaşmalar bu suallara cavab verməlidir:

- Bu abidə kimə məxsusdur və onu kim təqdim edir?
- Tarixi abidənin vizualizasiyasında hansı dövr əsas götürülür?
- Lokal icmaların yaddaşı və təcrübəsi bu təqdimatda necə əks olunur?
- Rəqəmsallaşdırma lokal kimlik və hüquqları necə qoruyur?

Əgər bu suallar nəzərə alınmadan rəqəmsallaşdırma aparılarsa, nəticədə tarixi obyektlərin “boş” modelləri alınır – ruhsuz, mənasız və yalnız vizual baxımdan gözəl görünə bilər.

Tarixi-mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması təkcə texnoloji yenilik deyil – o, həm də əxlaqi və ictimai məsuliyyətdir. Rəqəmsallaşdırılmış abidələr ictimaiyyətə açıq olduqca, bu obyektlərin təhrif edilməsi, kontekstdən çıxarılması və ya manipulyasiya olunması riski artır. Qarabağ kimi münaqişə bölgələrində bu risk daha da böyüyür: çünki rəqəmsal yaddaş bəzən ideoloji mübarizə alətinə çevrilə bilər.

Rəqəmsallaşdırma Qarabağ üçün yalnız qoruma vasitəsi deyil – həm də ədalətin təntənəsi ola bilər. İşğal zamanı dağıdılmış məscidlərin, türbələrin, qəbiristanlıqların rəqəmsal formatda yenidən təqdim edilməsi, tarixi həqiqətin sübutu və gələcək nəsillərə çatdırılması anlamına gəlir. Bu mənada, “Qarabağ tarixi-mədəni abidələrinin Məlumat Bankı” həm elmi resurs, həm yaddaş arxivi, həm də ədalət platforması funksiyasını yerinə yetirir.

Nəticə. Yaddaşın qorunması – yalnız texnologiyanın tətbiqi deyil, həm də tarixi ədalətin bərpa-

sıdır. Burada Qarabağ kontekstində tarixi-mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması mövzusunun sadəcə texniki proses kimi deyil, mənəvi və milli məsuliyyət kimi izah etməyə çalışdıq. Müzakirə etdiyimiz məsələlər bir daha sübut edir ki:

- Tarixi-mədəni irs yalnız daşdan, kərpicdən ibarət deyil – o, bir xalqın kimliyi, yaddaşı və varlığıdır.
- Rəqəmsallaşdırma isə bu yaddaşın müasir dünyaya inteqrasiya vasitəsidir – bir növ “yaddaşın kodlaşdırılmasıdır”.
- Qarabağ nümunəsində rəqəmsal irs təkcə keçmişin qorunması deyil, həm də ədalətin, hüququn və qayıdış haqqının ifadəsi kimi çıxış edir.

Bu sahədə yaratdığınız “Qarabağın tarixi-mədəni abidələrinin Məlumat Bankı” Azərbaycanın mədəniyyət tarixində mühüm dönüş nöqtəsidir. Bu, həm elmi, həm arxiv, həm təhsil, həm də beynəlxalq hüquqi diskurs üçün dayanıqlı və çoxşaxəli bir platformadır.

- Qarabağda hər bir dağıdılmış abidə, məhv edilmiş məzar daşı, təhqir olunmuş məscid – kollektiv travmanın bir əlamətidir. Onları rəqəmsal yaddaşda bərpa etmək – mədəni reabilitasiyadır.
- Rəqəmsallaşdırma prosesi, əgər lokal yaddaşa əsaslanmasa, ruhsuz və simasız “virtual muzeylər”ə çevrilə bilər.
- Yalnız xalqın yaddaşını, təcrübəsini, qayıdış arzularını əks etdirən platformalar uzunömürlü və mənalı ola bilər.
- Yeni nəsil alimlərə və tədqiqatçılara çağırışım odur ki, Qarabağın rəqəmsal yaddaşını genişləndirsinlər, şəxsi yaddaşları ictimai arxivlərə, ailə fotolarını mədəni dəyərə, məruz qalmış evləri isə tarixə çevirməyi bacarsınlar.
- Gəlin birlikdə Qarabağın irsini yalnız fiziki olaraq deyil, həm də rəqəmsal mənada yaşadaq və gələcək nəsillərə ötürək.
- Qarabağa qayıdış sadəcə magistral yol deyil – bu, yaddaşın, haqqın və mədəni kimliyin qayıdışıdır. Biz abidələrimizi yalnız bərpa etmirik – biz yaddaşımızı rekonstruksiya edirik.

Ədəbiyyat:

Ahənci, P. (2022). Şuşalı məcburi köçkünlər: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, məkan, kollektiv yaddaş. Qarabağın tarixi: siyasi, iqtisadi, mədəni aspektlər, Beynəlxalq elmi konfrans materialları. 17-18 mart 2022-ci il. (s. 232–235). Sumqayıt.

Ahanchi, P., & Mammadov, Ch. (2024). Data bank “Historical-Cultural Monuments of Karabakh”: Creation, innovative analysis, and conservation proposals. Books of abstracts of the 9th YOCOCU Conference (s. 76). İstanbul, Türkiyə.

Аханчи, П. (2003). База данных Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана (количественный анализ археологических источников). Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, (1), 135–143. Bakı: Nafta-Press.

Аханчи, П., & Квачидзе, В. (2004). О принципах формирования банка данных “Гидро-археологические исследования в Азербайджане”. Материалы Международной конференции “Археология, этнология, фольклор Кавказа” (s. 22). Тбилиси: Nekeri.

Bartolomé Clavero. (2008). Genocide or ethnocide, 1933–2007: How to make, unmake, and

remake law with words (s. 101). Giuffrè Editore. ISBN 978-88-14-14277-2

Berman, M. (1996). Falling towers: City life after urbicide. İçində D. Crow (red.), Geography and identity: Living and exploring geopolitics of identity (s. 172–192). Maisonneuve Press.

Bevan, R. (2006). The destruction of memory: Architecture at war. Reaktion Books.

Bogdanović, B. (1993, 27 may). Murder of the city. The New York Review. <https://www.nybooks.com/articles/1993/05/27/murder-of-the-city/>

Couldry, N., & Mejias, U. A. (2019). The costs of connection: How data is colonizing human life and appropriating it for capitalism. Stanford University Press.

Cowan, J. K. (2001). Culture and rights: Anthropological perspectives. Cambridge University Press.

Coward, M. (2009). Urbicide: The politics of urban destruction. Routledge.

Coward, M. (2012). Between us in the city: Materiality, subjectivity, and community in the era of global urbanization. Environment and Planning D: Society and Space, 30(3), 468–481. <https://doi.org/10.1068/d21010>

Qarabağın Dirçəliş Fondu. (2023). Qarabağın Dirçəliş Fondunun fəaliyyəti üzrə hesabat: 2021–2023 (60 s.). <https://qdf.gov.az/media/files/article/838/Qarabag-Dirchelish-Fondunun-fealiyyeti-uzre-hesabat-2021-2023.pdf>

Urbisid – Çullu. Əldə edilib: 15.08.2025. <https://karabakh.center/az/cd-391/agdam/cullu>

ICOMOS. (1964). Abidələrin və tarixi yerlərin qorunması və bərpası üzrə beynəlxalq xartiya (Venesiya Xartiyası). Venesiya: Beynəlxalq Abidələr və Tarixi Yerlər Şurası. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

ICOMOS. (2003). Memarlıq irsinin təhlili, mühafizəsi və struktur elementlərin bərpası prinsipləri. Paris: Beynəlxalq Abidələr və Tarixi Yerlər Şurası. https://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_en0033912001536913477.pdf

ICOMOS. (2017). Abidələrin, bina komplekslərinin və ərazilərin sənədləşdirilməsi prinsipləri. Paris: Beynəlxalq Abidələr və Tarixi Yerlər Şurası. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/GA2017_6-3-1_Recording_Principles_EN_adopted-15122017.pdf

Kwet, M. (2019). Digital colonialism: US empire and the new imperialism in the Global South. Race & Class, 60(4), 3–26. <https://doi.org/10.1177/0306396818823172>

Lemkin, R. (1944). Axis rule in occupied Europe: Laws of occupation, analysis of government, proposals for redress. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.

Lévi-Strauss, C. (1951). Race et histoire. Paris: UNESCO.

Mazower, M. (2012). Governing the world: The history of an idea. Penguin Press.

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. Representations, (26), 7–24.

Petrescu. (2007). The use of GIS technology in cultural heritage. XXI International CIPA Symposium. Afina.

Stavenhagen, R. (1990a). The ethnic question: Conflicts, development, and human right (s. 7–15). Tokyo: United Nations University Press.

Stavenhagen, R. (1990b). Ethnodevelopment: A neglected dimension in development thinking. Development Dialogue, (1), 7–32.

UNESCO. (1954, 14 may). Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında Konvensiya və icra qaydaları (Haaqa Konvensiyası). Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000133378>

UNESCO. (1999, 26 mart). Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının İkinci Protokolu. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000124691>

UNESCO. (n.d.). Təhlükə altındakı Dünya İrs Siyahısı. Paris: UNESCO Dünya İrs Mərkəzi. <https://whc.unesco.org/en/danger/>

Zuboff, S. (2019). The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power. Public Affairs.

Göndərildi: 08.08.2025

Qəbul edildi: 22.08.2025

Təqdim etdi: Pərvin Ahənçi

İstinad: Ahənçi, P. (2025). Tarixi-mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması. F. Xəlilli (Hazırlayan).

Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. (s. 103-128). Bakı: AFPoliqrAF. <https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1103>

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ
BAKİ - 2025